

КИПЧАКИ НА КОРДОНАХ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

(кінець XI – початок XIII ст.)

Одним з найбільш актуальних питань історії кипчаків та куманів є їхня участь в війнах Асенідів проти Візантійської імперії. Вона традиційно розглядається у контексті румунської, болгарської та візантійської історії. Але попри те, що багато дослідників торкалися цієї проблеми, досі залишається нез'ясованою етнічна належність вождів болгарського повстання – Петра та Асеня.

У 1078 р., за свідченнями Георгія Скілиці-Кедрина, Михайла Гліки та Михайла Атталіоти, Никифор Василакі найняв куманів та печенігів, для того щоб захопити престол [Пріцак 2008, 34; Spinei 2009, 116; Berend 2001, 69; Spinei 1986, 93; Yücel 2002, 636; Diaconu 1970, 110–111; Гърци извори... 1965, 192–194, 338–340; Гърци извори... 1980, 122]. У 1088 р. кумани виступали як союзники правителя одного з міст держави ромеїв Татуша [Пріцак 2008, 35; Kurat 1937, 169–175; Tryjarski 1975, 518; Diaconu 1978, 37; Curta 2006, 301; Yücel 2002, 638].

Об'єднання кипчаків, на чолі якого стояв Боняк, брало активну участь у балканській політиці. Вперше Боняк згадувався під час подій 1091 р. Тоді він разом із Тогортаком (Тугоркан, Тогри-Тархан) відгукнувся на пропозицію Олексія Комніна і здобув перемогу над печенігами під Левуніоном [Пріцак 2008, 35, 244–245; Stoyanow 2002, 681; Kurat 1937, 214–227; Tryjarski 1975, 519; Kurat 1972, 98; Gökbek 2002, 649; Curta 2006, 301; Spinei 2009, 121; Spinei 1986, 94; Yücel 2002, 640; Diaconu 1970, 133; Pritsak 1976, 25]. Проте відносини між ромеями та кипчаками відпочатку були напруженими. Анна Комніна приписує кипчакам жадібність і зверхність [Комніна 1965, книга 8, параграф 4–5]. Своєю чергою, кипчаки мали підстави побоюватись за те, що ромеї використають їх проти печенігів,

а потім нападуть на ослаблених переможців. Кипчаки поставили Олексію Комніну ультиматум, вказавши, що битва буде у будь-якому разі. Вони порівняли печенігів з вовками, а ромеїв з баранами [Комніна 1965, книга 8, параграф 5]. Відразу ж після перемоги кумани відступили до Дунаю. Анна Комніна приписує намір перебити скіфів (печенігів) Синесію, зазначаючи, що сам василевс Олексій був проти страти печенігів і бажав винагородити куманів [Комніна 1965, книга 8, параграф 6]. Але кипчаки, мабуть небезпідставно, тримались на відстані від табору ромеїв, побоюючись нічної атаки. Окрім того, у ромеїв перебували заручники, які були гарантією того, що кипчаки не будуть спустошувати села та міста на зворотному шляху [Комніна 1965, книга 8, параграф 6].

Кордон куманів з Візантійською імперією проходив по Дунаю [Расовский 1938, т. 10, 159]. Поблизу Куманського броду розташовувалось місто Відін [Stoyanow 2002, 682; Diaconu 1978, 59; Расовский 1938, т. 10, 159]. Кипчаки за течією Дунаю здійснили напад на міста Дімніці та Дрістру (Силістрію) [Бибииков 1981, 117; Гърци извори... 1968, 226; Гърци извори... 1972, 226–227]. Про існування кипчацьких вождівств у Подунав'ї нам мало що відомо, але з даних слов'янських літописів ми знаємо про існування “дунайських половців”, проти яких у 1116 р. здійснив похід Володимир Мономах [Ипатьевская... 1962, 284; Diaconu 1978, 59–60]. Ще за два роки до цього кумани напали на Відін [Stoyanow 2002, 682; Diaconu 1978, 59].

До того ж місцевих кипчаків мала послабити міграція берендеїв до Угорщини у 1122–1123 рр., оскільки переселення відбулося через їхні землі [Ипатьевская 1962, 286; Маркварт; Бибииков 1981, 98–112; Князький 1988, 24]. Поразки від угорців, русів та берендеїв

мали значно послабити це плем'я. Серед наймогутніших племен Дашт-і Кипчак XII–XIII ст. немає згадки про них. Можна припустити, що внаслідок подій першої чверті XII ст. вождівство “дунайських половців” розпалося. М. Бібіков, Е. Триярський та В. Стоянов, описуючи похід кочівників проти ромеїв у 1122 р., вважають нападників не куманами, а печенігами [Бибиков 1981, 101–112; Stoyanow 2002, 682; Tryjarski 1975, 519; Spinei 1986, 91, 99; Yücel 2002, 641]. Кочівники, які напали на Візантію, були названі Михайлом Сирійським команамі, і, за його даними, у 1123 р. їх переміг цар Іване (Іоанн Комнін), але перед тим вони захопили місто Гарван у Добруджі [Маркварт; Diaconu 1978, 62–71]. У грецьких джерелах вказано, що кочівники виступили проти імператора Іоанна Комніна [Гърцки извори... 1968, 209–210]. Іоанн Кіннам та Феодор Скутаріот повідомляли, що супротивниками василевса були “скіфи” [Гърцки извори... 1968, 209–210; Гърцки извори... 1972, 222]. У нордичних сагах супротивниками варязької дружини Комнінів названо печенігів [Прицак 2003, 83–85]. Супротивником печенігів був названий Кіралякс, тобто Кір Олексій (Олексій Комнін). На нашу думку, цю битву можна зіставити з битвою під Левуніоном. “Скіфи”, згадані при описі подій 1122 р., – це не обов'язково печеніги. Швидше за все, це загальний етнонім для позначення євразійських кочівників. Очолювати рух племен до кордонів Угорського королівства та Візантійської імперії мали саме байандури.

Після подій 20-х рр. XII ст. байандури не зникають як політична сила у Східній Європі. Михайло Сирієць вважав їх куманами, одним із племен тюрків, не використовуючи до них будь-якого іншого означення. Цікаво, що навіть у Північно-Східній Русі існували поселення берендеїв [Маркварт; Плетнева 1990, 74]. Привести їх туди могли тільки Юрій Довгорукий та його нащадки. Не зникли вони і на Півдні. Їхні поселення були у Пороссі [Плетнева 1990, 79–80]. Берендеї служили у війську Великого київського князя та здійснювали походи проти інших кипчаків [Плетнева 1990, 79]. Частина колишніх підданих Боняка переселилася до Угорщини під керівництвом вождя Татара [Шушарин 1997, 336; Князький 1988, 24]. Проте сам Боняк продовжував бути впливовим во-

ждем у степах. Політичні мігранти з Візантійської імперії шукали підтримки саме у нього. Він як видатний полководець, який майже завжди перемагав, користувався в очах кочівників беззаперечним авторитетом. Подібно більш раннім вождям, Боняк виступав і як головний жрець. Після поразки, завданої Володимиром Мономахом, віра у сприянні йому Неба похитнулася. Окрім того, прибутки від набігів на Русь значно зменшувались, а отже, складно було утримувати боездатну дружину воїнів, і, відповідно, авторитет хана почав занепадати. Внаслідок цього частина підданих відкочувала разом із берендеями на Балкани та до Угорщини.

Слов'янські джерела середини XII ст. згадують про присутність у регіоні кипчацького вождя Башкорда. Проте він вже не був достатньо сильним для того, щоб домогтися в Івана Берладника пограбування земель Пониззя [Плетнева 1990, 103–105; Ипатьевская... 1962, 497–502]. Походи ж кипчаків проти Візантійської імперії у 1148-му та 1160 рр. мали характер локальних набігів [Бибиков 1981, 117–121; Stoyanow 2002, 682]. Коли Мануїл Комнін пройшов їхніми територіями, для того щоб атакувати Угорщину, місцеві кипчаки не наважувались дати йому бій. Початок війни 1148 р. був зумовлений нападом “скіфів” на Дрістру (Силістрію). Про це вторгнення, окрім Іоанна Кіннама, повідомляв Іоанн Цец [Бибиков 1981, 117; Гърцки извори... 1968, 226; Гърцки извори... 1972, 226–227]. Феодор Продром стверджував, що Мануїл Комнін у той же час переміг франків та островитян (хрестоносців та сицилійських норманів) [Бибиков 1981, 117–118].

На думку А. Большакова-Гімпу, події відбувались на північ від Дунаю, у регіоні між Серетом та Берладдю, а П. Нестурель відносить ці події до території Олтенії [Бибиков 1981, 118]. Ромеї в 1148 р. захопили у полон Лазаря (одного з куманських вождів) поблизу Тенуормона [Diaconu 1978, 78–89; Spinei 1986, 95; Гърцки извори... 1968, 227]. Тенуормон розташований на північ від Дунаю, на околиці куманських кочів'їв. На нашу думку, за наявності потужного флоту ромеї могли переправитися через Дунай у будь-якому місці. Походи куманів у район Відіна, швидше за все, пов'язані, з союзом із волохами.

Участь куманів у візантійсько-угорській

війні датується дослідниками по-різному. Так, М. Бібіков вважає, що ці події відбулися навесні 1152 р. Д. Расовський припускав, що вони мали місце у 1154 р. Ф. Шаландон взагалі відносив їх до 1155 р. [Бібіков 1981, 120]. Наступний похід відбувся у 1160 р. За свідченнями Іоанна Кіннама, кумани напали на візантійське прикордоння, коли Мануїл перебував у поході проти румських турків. Внаслідок цього нападу василевс був вимушений повернутися до Європи, але, коли кочівники дізналися про просування його військ до Дунаю, вони відійшли назад у степи [Бібіков 1981, 121; Гърцки извори... 1968, 247]. Те, що кумани не надто виявляли свою активність, зовсім не означає, що вони відкочували з Нижнього Подунав'я. Велика кількість їх осіла на території Болгарії та Македонії [Stoyanow 2002, 682].

У візантійських джерелах згадувались два брати – Петро та Асень – засновники Другого Болгарського царства. При цьому візантійський хроніст зазначає, що волохи раніше звалися мізами [Хониат 1862, Царствование Исаака Ангела; Гърцки извори... 1972, 243–246]. Своєю чергою, Георгій Акрополіт ототожнював повстанців із болгарами [Акрополіт 1863, 21–22]. Щодо етнічної належності Петра та Асеня досі точиться дискусія. Асеніди (Асені), на думку багатьох румунських вчених, були волохами, а отже, романцями. Ця точка зору була висловлена засновником державницької школи румунської історіографії Н. Йоргою [Литаврин 1960, 430, прим. 9]. Вона дістала поширення й у працях П. Нестуреля [Литаврин 1960, 430, прим. 9]. В. Спіней вважає Петра та Асеня волохами [Spinei 2003, 272]. Серед російських вчених румунську точку зору щодо походження Асенідів прийняв А. Васильєв [Васильєв, т. 2, глава 1, параграф 9]. В. Спіней стверджує, що волохи мешкали по обидві сторони Дунаю, що підтверджується даними писемних джерел та археології [Spinei 1986, 30].

Зважаючи на те, що Робер де Кларі та Жоффруа де Виллардуен називали болгарського царя Калояна Іоаннісом Валаським, логічно припустити, що Волощиною (Валахією) Робера де Кларі була територія Другого Болгарського царства [Клари 1986, глава CVI, CXII, CXVI; Виллардуэн 1993, глава 333, 350, 352, 354, 386, 387, 389, 404,

412, 424, 459, 472]. Про співпрацю куманів та волохів повідомляла Анна Комніна [Комніна 1965, книга 10, параграф 2]. Рашид ад-Дін називав Болгарію країною Улакут [Тизенгаузен 1941, 38]. Це означення Болгарії було запозичено ним з хроніки Вардапета Вардана. Вірменський хроніст вказував, що Ulakhatz сусід Русі [Spinei 1986, 59].

Проблема походження Асенідів набула політичного забарвлення, та дискусія щодо неї інколи була далекою від суто наукового характеру. Румунські дослідники прагнули підкреслити те, що Друге Болгарське царство було більше романською державою, ніж болгарською [Литаврин 1960, 431, прим. 9]. Теоретичною базою для цього твердження були дані Нікіти Хониата та східних джерел [Хониат 1862, Царствование Исаака Ангела; Тизенгаузен 1941, 38; Spinei 1986, 29–59]. Учасники хрестових походів називали Друге Болгарське царство землею волохів та болгар [Клари 1986, глава CVI, CXII, CXVI; Виллардуэн 1993, глава 333, 350, 352, 354, 386, 387, 389, 404, 412, 424, 459, 472].

При цьому необхідно враховувати, що Велику Валахію Вільгельма Рубрука не можна ототожнити з князівством Валахія. У візантійських документах згадувались Влахія μεγαλη та Влахія μικρα, локалізовані дослідниками у Фессалії та Етолії відповідно. За правління Івана Асеня II “Велика Валахія” грецьких джерел входила до складу Другого Болгарського царства [Vasary 2005, 31]. “Малою Булгарією” Вільгельм Рубрук називав землі Другого Болгарського царства, оскільки францисканці та Юліан називали “Великою Булгарією” Волзьку Болгарію [Рубрук 1957, 89; Карпини 1957, 47–48; Аннинский 1940, 80–81]. “Склавонія” – це загальне позначення земель слов'ян, яке походить від Склавиній візантійських джерел [Рубрук 1957, 89; Прицак 2003, 804]. При цьому необхідно зауважити, що Рубрук при описі своєї подорожі місця, у яких не бував, описував за даними класиків, таких як Ісидор [Рубрук 1957, 106, 120]. Таким чином, Мала Болгарія, Валахія та Склавонія – це не що інше, як позначення трьох основних етнічних груп не у Другому, а у Першому Болгарському царстві. Францисканець мало знав і про походження волохів і вважав їхньою батьківщиною

землі у Волзько-Уральському регіоні, припускаючи, що волохи, як угорці та булгари, прийшли у Центрально-Східну Європу зі сходу [Рубрук 1957, 120]. Враховуючи все це, нам необхідно дуже критично ставитись до свідчень Вільгельма Рубрука про те, що монголи підкорили усю Скіфію до Істру (Дунаю) [Рубрук 1957, 91].

Численним було романське населення Балканського півострова, яке мешкало у Македонії та Фессалії. Після падіння Константинополя у Фессалії утворилась держава, відома сучасникам під назвою “Великої Валахії” [Vasary 2005, 30–31]. Веніамін Тудельський вказував, що волохи були скотарями, вправними воїнами та бунтівним населенням [Веніамин Тудельський 2004].

М. Дьоні ж вважав, що етнонім “волох” позначав поліетнічне населення Балканського півострова, яке не можна було віднести до слов’ян або греків [Литаврин 1960, 433]. В. Корольок стверджував, що назва “Волоська земля” була перенесена на територію Мунтенії у XIV ст. [Коновалова 1991, 90]. Щодо державності східних романців, то цей аспект майже не висвітлений у писемних джерелах. Перша згадка про романські кнезати міститься у “Звершеннях угорців” Угорського Аноніма. Останній згадував, що Тетеню (Тухутуму) протистояв вождь Гелюу, який керував волохами (blasii) та склавами (sclavi) [The Gesta Hungarorum 2008, Chapter 24; Spinei 2009, 60, 73, 92]. Це вождівство було розташоване у Трансильванії. Там само мали розташовуватись володіння вождівства Менуморта [The Gesta Hungarorum 2008, Chapter 11, 20; Spinei 2009, 73].

Окрім ромеїв, слов’ян та угорців, волохи були відомі й східним народам. Муттахар ал-Макдісі поряд із західним кордоном розселення тюрків локалізував народ валаджів [Коновалова 1991, 89; Spinei 2009, 82]. А. Дечей та В. Чокилтан зіставляли етнонім “валадж” із предками сучасних румунів [Коновалова 1991, 89]. У книзі “Фіхріст” поряд з валаджами згадувались народи “булгар”, “бладжна”, “бургаз”, “козар”, “алан”. Ці етноніми можна ідентифікувати з народами Східної та Південно-Східної Європи [Spinei 2009, 83]. Прямого ототожненню бададжів перського хроніста з волохами не заважає той факт, що для позначення східних романців

Мунтенії в арабів та турків використовувались інші етноніми – “афлак” або “авлак” [Коновалова 1991, 89–90]. Цей етнонім був ужитий Абу-л-Фідою для позначення “невірних”, що мешкали у горах [Коновалова 2009, 113]. Волохів східні хроністи могли знати під кількома найменуваннями. Наприклад, в “Огуз-наме” волохи згадані під назвою олаків (улаків) [Spinei 2008, 81–82]. Зважаючи на те, що у перській історичній літературі етнонім “улаг” (улак) використовувався також для позначення болгар, можна стверджувати, що Караулагом називали північні території Другого Болгарського царства, які були населені романцями [Коновалова 1991; Руссев 1999, 379–407; Тизенгаузен 1941, 38].

Точка зору про болгарське або куманське походження Асенідів була панівною в болгарській історіографії, починаючи вже від В. Златарські, який вважав, що Петро та Асень належали до болгаро-куманського клану [Златарски 1934, т. 2, глава 3, параграф 1]. Для болгарської історіографії загальною було характерне заперечення значної участі волохів у повстанні [Литаврин 1960, 431, прим. 9]. Чеський учений К. Іречек вважав Петра та Асеня на прізвисько Белгун нащадками товаришів царя Симеона [Іречек 1878, 299].

Тюркська гіпотеза походження Асенідів знайшла поширення в українській, угорській та казахській історіографії. О. Прицак обстоював куманське походження цієї династії і вважав, що на території Донщини правила династія з аналогічною назвою [Прицак 2008, 239–244]. В. Стоянов припускав, що Асені були династією на території Донщини. Дослідник відзначив, що місто Осенів було пізніше відоме під назвою Шарукань, а Асень належав до династії Кай і воював із Шаруканідами з клану Ольбурлік [Stoyanow 2002, 683]. І. Вашарі стверджував, що Асеніди були напівкуманами-напівволохами [Vasary 2005, 41–42]. М. Лезереску-Зобіан вважає Асенідів, як і Тертеридів та Шишманідів, куманами за походженням [Lăzărescu-Zobian 1984, 267]. Російська дослідниця С. Плетньова також вважала Асенідів куманами [Плетнева 1990, 181–182]. Цікаво, що в хроніці Георгія Акрополіта вказано, що після смерті Калояна Борил одружився на вдові Калояна [Акрополит 1863, 28]. Такий звичай був характерний і для монголів та

тюрків-язичників [Тизенгаузен 1884, 103].

Щоб дійти певних висновків щодо етнічної належності Асенідів, необхідно проаналізувати, яким був вплив куманів у Болгарії. У Бранічеві за наступників Івана Асеня II утворилось автономне князівство. Ним правили кумани Дрман та Куделін [Vasary 2005, 65, 102–103; Stoyanow 2002, 689]. Правитель Відіна Шишман також належав до куманської аристократії [Прицак 2008, 46; Павлов 2000]. Куман Манастрас входив до царської гвардії, а кумани відіграли важливу роль в Адріанопольській битві (1205 р.) [Павлов 2000]. О. Прицак висловив гіпотезу про куманське походження династії Тертеридів (Тертеровичів) [Прицак 2008, 46]. Навряд чи б кипчаки брали участь у подіях на Балканах, якби не були безпосередньо зацікавлені в результаті. До того ж для такої великої кількості мігрантів зовсім не просто було знайти місце для поселення. Логічно припустити, що династія Асенідів була кипчацького походження. Асеніди наймають кипчаків та куманів на військову службу й одружуються на доньках кипчацьких аристократів [Павлов 2000]. Допомогу їм надають володарі таких віддалених племен, як урус-оба та бурджогли [Павлов 2000].

Але як Петро та Асень могли опинитися на кордонах Візантійської імперії, якщо вождь Асень, тобто легендарний предок цієї династії, згадувався серед донецьких кипчаків? У зв'язку з цим логічно навести гіпотезу О. Прицака, що частина кипчаків могла переселитися на захід внаслідок боротьби за владу у донецькому об'єднанні кипчаків [Прицак 2008, 38–42, 243–244]. Про перипетії цієї боротьби буде згадано нижче. На території феми Парастріон-Парадунавон вони могли опинитись як візантійські прониари. Відомо, що значна кількість кипчаків та куманів були найманцями на службі у Комнінів. Деякі з них отримали землі у Могленах [Бибииков 1981, 130–133]. Логічно припустити, що землі могли надаватися куманам і в прикордонних провінціях у надії на те, що вони будуть виконувати функції, схожі на ті, які здійснювали вожді “чорних клубуків”. Проте внаслідок певних кроків центральної влади ці вожді повстали проти неї подібно до Кундувди на Русі. Якби Петро та Асень були простими боярами, то їм було б складно забезпечити таку підтримку зі степів. Як відомо, Петро до

повстання правив Провадією, Преславом та Добруджею [Stoyanow 2002, 683]. В. Стоянов вважає Асенідів кипчаками, які прийняли хрещення й інтегрувалися до болгарського суспільства [Stoyanow 2002, 683].

І. Вашарі вказував, що ім'я Басараб походить від куманського Basar-oba [Vasary 2005, 151–152]. Зважаючи на чергування *-b* та *-m* у тюркських мовах, Basar-oba можна читати ще як Masar-oba [Minorsky 1942, 109]. А. Гьокбель вказує, що ім'я батька Басараба Тохомер походить не від монгольського Токтомер, а від огузького Токомер [Gökbel 2002, 654]. Останнє мало переселитися до Східної Європи у середині XI ст. разом з кунами. Етнонім Орінгут, згаданий у Рашид ад-Діна, поряд з Вададж також потребує розгляду [Тизенгаузен 1941, 38]. Зважаючи на ці дані, можна припустити, що плем'я орінгут, або Masar (Basar)-oba могло мігрувати на захід поряд з частиною племен Кімацького каганату. Археологічними даними доведено відтік частини населення Кімацького каганату на захід [Могильников 1981].

Під тиском кай частина кімаків, яка не бажала коритися завойовникам, разом із шари та кунами мала мігрувати до Східної Європи [Minorsky 1942, 29–30]. Угорці не вирізняли кімаків з-поміж інших східних кочівників – кунів. Одне з таких племен поблизу Карпат було відоме арабам під назвою “кунун” [Тизенгаузен 1884, 541]. Більше того, Гервасій Тільберійський згадував поряд з куманами волохів. Кунун логічно зіставити з мешканцями цієї території [Маркварт].

З кунами мали межувати інші племена. Якщо кумани займали простори Румунського Прикарпаття, то орінгути займали сусідні з ними землі Береганського степу поряд з бададжами-волохами. Останні мали свою столицю у городищі Куртя-де-Аджеш на річці Арджеш, і згадка про бададжів та орінгутів після перемоги над Улакут (Другим Болгарським царством) логічна, якщо взяти до уваги той факт, що війська Батухана та Кадана поверталися з Великого Західного походу [Тизенгаузен 1941, 38]. На схід від Мунтенії та Берегані лежали степи Буджаку. В останніх мав правити хан Йона [Albrici 1874, 949–950]. Згаданий поряд з Йоною володар Сароній міг належати до племені орінгутів. І. Вашарі вважає ім'я Сароній латинізованою фор-

мою тюркського імені Шир Янні [Vasary 2005, 67–68]. Не виключено, що частина орінгутів разом із ним, не бажаючи приймати над собою владу монголів, мігрувала на південь. Альберик де Труа повідомляв, що він зробив це разом із Йоною [Albrici 1874, 949–950].

М. Лезереску-Зобіан вказувала, що династія Басарабів має куманське походження [Lăzărescu-Zobian 1984, 267]. Один стольник при волоському дворі мав ім'я Берендей, а при волоському господарі Дані II був боярин Токсаба. При молдавському дворі були бояри Burciul, Vorcea, Burga, Itul [Lăzărescu-Zobian 1984, 268–269]. Серед інших куманів, постатей волоської та молдавської історії необхідно виділити Bars Roman, Asan, Cioban, Carabaş, Canteмир, Ayaz Izvoranu, Stoica, Kurkmaz, Sucal [Lăzărescu-Zobian 1984, 270–271]. Як і в Болгарії, у Валахії та Молдавії кумани досить швидко асимілювались. Кумани склали великий прошарок у румунській аристократії [Lăzărescu-Zobian 1984, 271].

Кумани як федерати та прониари оселялись як у провінції Парастріон, так і у Могленах [Vasary 2005, 41; Бибииков 1981, 130–133]. Власне, склад населення та військ регіону був слов'яно-тюркським із домішкою романського компонента. Воцаріння Асенідів відбулося у 1186 р. унаслідок Болгарського повстання [Иречек 1878, 298–302; Хониат 1862, Царство Исаака Ангела; Vasary 2005, 42; Успенский 1879, 132–134; Diaconu 1978, 114–116; Литаврин 1960, 434–436, 448, 452]. При цьому Петро, за свідченнями ромейських риторів, зайняв вичікувальну позицію і був готовий для примирення з василевсом; головним мотором повстання був саме Асень [Литаврин 1960, 451–455]. За припущенням Д. Расовського, Петро просто тягнув час, оскільки кумани не могли прийти на допомогу раніше жовтня 1186 р. [Литаврин 1960, 455]. Зібравши сили північних народів, серед яких були скіфи (кумани), волохи та тавроскіфи з Вордони (бродники), Асень повернувся на територію феми Парістріон. Исаак Ангел у відповідь на це організував другий похід проти болгар. Кумани дійшли до Агафополя, але під тиском імперських сил були вимушені відступити

до Вастерн та Лардеї. У місцевості між Вастернами та Верросю відбулась битва, у якій імперські війська зазнали невдачі. Повстанці заволоділи усією Мізією, тобто територією між Дунаєм та Балканами, а Исаак Ангел відступив до Агафополя [Бибииков 1981, 124; Хониат 1862, Царство Исаака Ангела; Литаврин 1960, 437–439, 446–448, 455–459]. Третій похід василевса відбувся у 1188 р. Під час нього ромеї перейшли Балканські гори, але не змогли просунутись далі Ловеча. На момент появи Фрідріха Барбароси на Балканах можна було вже говорити про відновлення болгарської державності [Бибииков 1981, 125; Хониат 1862, Царство Исаака Ангела; Vasary 2005, 44; Иречек 1878, 303–304; Успенский 1879, 149–152]. Асень та його нащадки продовжували залучати куманів як найманців до воєн проти своїх ворогів. Навесні 1190 р. болгари витіснили ромеїв за Родопські гори. У 1191 р. кумани разом з волохами та болгарами здобули велику перемогу над ромеями поблизу Лардеї на річці Мораві [Бибииков 1981, 125; Акрополит 1863, 21–24; Хониат 1862, Царство Исаака Ангела; Иречек 1878, 304–310; Stoyanow 2002, 684; Vasary 2005, 44–46; Успенский 1879, 165–171; Diaconu 1978, 117–118; Литаврин 1960, 449–450]. У наступні роки повсталі прагнули закріпити успіх і перенести бойові дії до Фракії та Македонії. У 1195 р. Олексій Гід та Василь Ватац були переможені поблизу Аркадіополя. У 1196 р. севастократор Исаак зазнав поразки біля Серр [Бибииков 1981, 126; Хониат 1862, Царство Алексея Комнина, брата Исаака Ангела]. Найбільшим за всю історію вторгненням куманів та волохів до візантійських володінь був похід до Фракії у 1199–1200 рр. [Vasary 2005, 48–49; Иречек 1878, 310; Успенский 1879, 207–209; Diaconu 1978, 130; Spinei 1986, 47]. За датуванням М. Бібікова, у 1199 р. волохи та кумани зайняли усі фракійські міста, розташовані між Месією та Дунаєм [Бибииков 1981, 126]. Нікіта Хониат вказував, що на Фракію напали скіфи та волохи [Хониат 1862, Царство Алексея Комнина, брата Исаака Ангела]. Цими етнонімами відповідно мали позначати куманів та болгар. За свідченнями грецьких та слов'янських джерел, волинський князь Роман Мстиславич здійснив похід проти куманів. Ми приймаємо датування 1201–

1202 рр., що було запропоноване О. Головком [Головко 2006, 233–234; Spinei 1986, 48]. Нікіта Хоніат відводить Роману роль рятівника імперії ромеїв, на користь чого свідчить те, що на деякий час кумани були змушені припинити напади на володіння Ангелів [Хоніат 1862, Царство Алексея Комнина, брата Исаака Ангела].

Подією світової ваги стала Адріанопольська битва (1205 р.). Нам вона відома за даними Робера де Кларі, Жоффруа де Виллардуена, Нікіти Хоніата, Никифора Григора, Георгія Акрополіта [Виллардуэн 1993, главы 354–361; Клари 1986, глава СХІІ; Хоніат 1862, О событиях по взятии Константинополя; Григора 1862, 19–20; Акрополит 1863, 26]. У ній союзне болгарсько-куманське військо завдало поразки хрестоносцям. Битва розпочалась атакою куманської кінноти та завершилась розгромом західних лицарів [Vasary 2005, 50; Успенский 1879, 247–249; Иречек 1878, 320; Diaconu 1978, 131–132]. Під час походу, який відбувся після перемоги, болгар та кумани перемогли Боніфация Монферратського під Серрами [Хоніат 1862, О событиях по взятии Константинополя; Бибииков 1981, 127]. Були здобуті міста Верроя, Рузія, Апрос, Перінф, Даонія, Аркадіополь, Месіна, Цурулон, Афіра [Хоніат 1862, О событиях по взятии Константинополя; Бибииков 1981, 127].

Кумани взяли участь у походах болгар до Фракії та Македонії у 1205–1207 рр., а також в облозі Фессалонік (1207 р.) [Клари 1986, глава СХVІ; Виллардуэн 1993, главы 386–389, 399, 404–410, 417–421, 461–475; Акрополит 1863, 26–28; Григора 1862, 23–26; Хоніат 1862, О событиях по взятии Константинополя; Князький 1988, 25;

Vasary 2005, 51–53; Успенский 1879, 254–255; Иречек 1878, 323–325; Stoyanow 2002, 684; Diaconu 1978, 133]. Кумани та болгар та здобули Дідімогіку та Адріанополь і перетворили на поле бою Фракію та Македонію [Бибииков 1981, 127]. Незважаючи на окремі поразки Калояна, як, наприклад, поразка у зіткненні з імператором Генріхом Фландрським (Анрі де Гено) у 1206 р., болгар активно поширювали свою владу на Фракію та Македонію [Бибииков 1981, 127–128]. Врятувати Латинську імперію та держави хрестоносців міг тільки щасливий випадок. У Болгарії в той час точилась боротьба між угрупованнями бояр, і внаслідок змови був убитий цар Калоян. Хто був замовником вбивства, невідомо. Однак відомо, що куман Манастрас, який був керівником царської гвардії, вбив Калояна [Vasary 2005, 53; Павлов 2000].

Невдовзі після смерті Калояна Олексій Слав одружується на доньці Анрі де Гено і звертається до хрестоносців по допомогу [Акрополит 1863, 45–46; Иречек 1878, 326–327]. Об'єднане болгарсько-куманське військо було переможене поблизу Пловдива, а цар Борил став ворогом куманів і уклав династійний шлюб з донькою угорського короля Ендре II [Vasary 2005, 60; Димитров 1998, 122–126].

Отже, у світлі даних писемних джерел можна впевнено стверджувати про кипчацьке походження Асенідів. Таким самим було походження Басараба. Етнонім “волок” у ХІІІ ст. не мав вираженого етнічного наповнення і позначав напівосіле населення Балканського півострова. Кумани активно контактували з елітою болгар та східних романців і під їхнім впливом християнізувалися.

ЛІТЕРАТУРА

Анна Комнина. Алексиада / Пер., вступит. стаття, комм. Я.Н. Любарского. Москва, 1965. Веб-публікація з веб-сайту “Alanica”. Режим доступу: <http://www.alanica.ru/library/Komn/text.htm>.

Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров ХІІІ и ХІV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. Москва, 1940. Т. ІІІ.

Бибииков М.В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (ХІІ–ХІІІ вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: 1980. Москва, 1981.

Васильев А.А. История Византийской империи. Т. 2. Время от крестовых походов до падения Константинополя. Веб-публікація з веб-сайту “Gumilevica”. Режим доступу: <http://gumilevica.kulichki.net/VAA/vaa2.htm>.

Книга странствий Раби Вениамина / Пер. П.В. Марголина // Три еврейских путешественника. Москва, 2004. Веб-публікація з сайту “Восточная литература”. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Veniamin_Tudel/text.phtml.

Виллардуэн Жоффруа де. Завоевание Константинополя / Пер., статья и коммент. М.А. Заборова. Москва, 1993. Веб-публікація з сайту “Восточная литература”. Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Villarduen/frametext4.htm>, <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Villarduen/frametext5.htm>

Головко О.Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, 2006.

Гръцки извори за българската история. София, 1965. Т. VI / Съставили и редактирали Тъпкова В., Войнов М., Йончев Л., Тъпкова-Заимова В., Дуйчев И., Иванов Й., Йончев Л., Батаклиев Г., Коледаров П.

Гръцки извори за българската история. София, 1968. Т. VII / Съставили и редактирали Цанкова-Петкова Г., Тъпкова-Заимова В., Тивчев П., Йончев Л., Батаклиев Г., Коледаров П.

Гръцки извори за българската история. София, 1972. Т. VIII / Съставил и редактирали Войнов М., Тъпкова-Заимова В., Йончев Л.

Гръцки извори за българската история. София, 1980. Т. X / Съставили и редактирали Йончев Л., Тъпкова-Заимова В., Батаклиев Г., Войнов М.

Димитров Хр. Българско-унгарски отношения през средновековието. София, 1998.

Джиованни де Плано Карпини. История монгалов // Вильгельм де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Пер. с лат. А.И. Малеина. Ред., вступит. ст. и примеч Н.П. Шастиной. Москва, 1957.

Златарски В. История на българска държава през средните векове. България под византийско владичество. Т. II. София, 1934. Веб-публікація з сайту “On-line books about Macedonia”. Режим доступу: <http://www.promacedonia.org/vz2/index.html>.

Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. Москва, 1962. Т. 2.

Иречек К.И. История болгар. Одесса, 1878.

Князький И.О. Половцы в Днестровско-Карпатских землях и Нижнем Подунавье в конце XII – первых десятилетиях XIII в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. Кишинев, 1988.

Клари Робер де. Завоевание Константинополя / Пер., статья и коммент. М.А. Заборова. Москва, 1986. Веб-публікація з веб-сайту “Восточная литература”. Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari3.htm>, <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari4.htm>.

Коновалова И.Г. Арабские источники XII–XIV вв. по истории Карпато-Днестровских земель // Древнейшие государства на территории СССР, 1990. Москва, 1991.

Коновалова И.Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий. Москва, 2006.

Коновалова И.Г. Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII–XIV вв.: текст, перевод, комментарий. Москва, 2009.

Летопись великого логофета Георгия Акрополита / Под ред. бакалавра И. Троицкого. Санкт-Петербург, 1863.

Литаврин Г.Г. Болгария и Византия в XI–XII вв. Москва, 1960.

Маркварт И. О происхождении народа куманов / Пер. А. Немировой. Веб-публікація з веб-сайту “Великая Степь и Святая Земля”. Режим доступу: <http://www.steppe.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml> або <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>.

Могильников В.А. Кимаки. Сросткинская культура. Карлуки // Степи Евразии в эпоху Средневековья. Серия: Археология СССР. Москва, 1981. Веб-публікація з веб-сайту “Древние кыргызы. Очерки истории и археологии”. Режим доступу: <http://kronk.narod.ru/library/mogilnikov-va-1981b.htm>.

Никифор Григора. Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами / Под ред. бакалавра П. Шалфеева. Санкт-Петербург, 1862. Т. 1 (1204–1341).

Павлов П. Бунтари и авантюристы в средневековна България. – Велико Търново, 2000. Електроний вариант книги на сайті веб-видавництва “Liternet”. Режим доступу: http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/.

Плетнева С.А. Половцы. Москва, 1990.

Пріцак О. Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім”. Київ, 2008.

Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. Київ, 2003. Т. 2.

Расовский Д.А. Пределы “поля половецкого” // Seminarium Kondakovianum / Анналы института им. Н.П. Кондакова. Сборник статей в честь А.А. Васильева. Прага, 1938. Т. 10.

Руссев Н. Молдавия в темные века: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов // **Stratum Plus**. Кишинев, 1999. № 5.

Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Санкт-Петербург, 1884. Т. I: Извлечения из сочинений арабских.

Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Москва – Ленинград, 1941. Т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранных В.Г. Тизенгаузеном и обработ. А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным.

Успенский Ф.И. Образование Второго Болгарского царства. Одесса, 1879.

Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. Москва, 1997.

Хониат Никита. История со времени царствования Иоанна Комнина / Перевод редакции Н.В. Чельцова. Санкт-Петербург, 1862. Т. 2 (1186–1206). Веб-публикация з веб-сайту “Библиотека электронных ресурсов Исторического факультета МГУ”. Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/Xoniat/index.html>.

Albrici monachi Triumfontimum Chronicon / Edidit P. Sheffer-Boichorst-1241 // **Monumenta Germaniae Historica. Scriptores**. Hannover, 1874. Т. XXIII.

Berend N. At the gate of Christendom: Jews, Muslims, and “pagans” in medieval Hungary, c. 1000 – c. 1300. Cambridge, 2001.

Chronique de Matthieu d’Edesse (962–1136) avec continuation de Gregoir le Pretre jusqu’en 1162 / Traduits en francais par M. Edouard Dulaurier. Paris, 1848.

Curta F. South-Eastern Europe in tje Middle Ages, 500–1250. Cambridge, 2006.

Diaconu P. Les coumans au Bas-Danube aux XI’ et XII’ siecles. Bucharest, 1978.

Diaconu P. Les Petchenegues au Bas-Danube. Bucharest, 1970.

Golden P.B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden, 1992.

Gökbel A. Kipchaks and Kumans // **The Turks**. Ankara, 2002. Vol. 1.

Kurat A.N. IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Türk Kavimleri ve Devletleri. Ankara, 1972.

Kurat A. N. Peçenek tarihi. Istanbul, 1937.

Lăzărescu-Zobian M. Cumania as the name of thirteenth century Moldavia and Eastern Wallachia: some aspects of Kipchak-Rumanian relations // **Turks, Hungarians and Kipchaks. A Ferschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun / Journal of Turkish Studies**. Harvard, 1984. Vol. 8.

Minorsky V. Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India. London, 1942.

Pritsak O. The Pechenegs. A case of Social and Economic Transformation // **Archiwum Eurasiae Medii Aevi**. 1975. Lisse, 1976. Vol. 1.

Spinei V. Moldavia in the 11th – 14th Centuries. București, 1986.

Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. Cluj-Napoca, 2003.

Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Delta from tenth to the Mid-Thirteenth Century. Leiden – Boston, 2009.

The Gesta Hungarorum of Anonymous, the Anonymous Notary of King Béla. A translation by M. Rady. Веб-публикация з веб-сайту “School of Slavonic and East European Studies”. Режим доступа: <http://www.ssees.ac.uk/prospect/GestaHungarorum.pdf>.

Tryjarski E. Piecingowie // Dabrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E. Hunowie Europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Piecingowie. Wroclaw, 1975.

Vasary I. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. Cambridge, 2005.

Yücel Yudu M. Pechenegs on the Balkans // **The Turks**. Ankara, 2002. Vol. I.